

پیش در آمدی بر شهر اسلامی و افتراق آن با شهر غربی

سیروس شفقی*

مقدمه

نویسندگان غربی در مطالعه‌ی شهر اسلامی، یک بار تمام شهرهای جهان اسلام (از شمال غرب آفریقا تا چین و از گرجستان تا جنوب شبه جزیره عربستان و کشور سودان) را تحت عنوان شهر اسلامی مورد بررسی خویش قرار داده و بار دیگر تنها شهرهای خاورمیانه اسلامی را مطالعه نموده و آن را شهر اسلامی نامیده‌اند. در هیچ یک از حوزه‌های فرهنگی دنیا، دین به عنوان صفت یک شهر اطلاق نشده است مثلاً هرگز شهر مسیحی، شهر یهودی و شهر بودایی به کار برده نمی‌شود. بلکه پیوسته با نام هر حوزه فرهنگی، صفات و خصیصه‌های شهری مشخص شده است. مثلاً شهرهای آفریقایی، شهرهای آمریکای شمالی، شهرهای آمریکای لاتین، و یا چینی و غیره. در سرزمین‌های غربی و در منابع شهرشناسی و جغرافیایی، شهرها را با عملکرد آنها اطلاق می‌کنند. مثلاً شهرهای دانشگاهی، صنعتی، خدماتی، کشاورزی، مذهبی و غیره. برای متخصصین شهری، به ویژه در مجامع علمی غرب، مطالعه شهر اسلامی از اهمیت و منزلت خاصی برخوردار است. آنها در مطالعات شهری خود، به طرح یا مدل شهر اسلامی پرداخته‌اند که ما در این مقاله به چند نمونه آن اشاره کرده‌ایم. آنها به هسته‌های مرکزی شهر که مساجد جامع در مرکز و بازارهای سنتی مسقف دوردور آن و محلات مسکونی چون کمربندی آن دو را احاطه کرده است، اشاره نموده و مطالعه‌ی دقیقی از عملکرد آنها را به دست می‌دهند. در مطالعات آنها، به بخش‌های مسکونی شهر که همانا محلات باشند، عنایت بیشتری شده است. کمربند بیرونی شهر را دیوار شهر تشکیل می‌دهد که دارای دروازه‌هایی نیز هست که شهر را با مناطق بیرونی شهر ارتباط داده و

* دکترای جغرافیا، عضو هیأت علمی دانشگاه اصفهان

تمام شهر را در بر گرفته است و بالاخره به حلقه و یا برج‌های دفاعی شهر که به دیوار شهر متصل است بر می‌خوریم. پوپ از حصار ۱۶۰ کیلومتری شهر بخارا در سدهٔ دهم و یا از باروهای مضاعف شهر قزوین با ۲۰۶ برج و یا شهر هرات با ۱۴۹ برج دفاعی و خندق و درهای آهنی آن سخن گفته است (پوپ، ۲۴۲، ۱۳۸۲).

در کمر بند بیرونی شهرها و متصل به دیوار شهر، قبرستان‌های شهر قرار داشته است. این ساختار، تصویری است کلی از یک شهر اسلامی سنتی قبل از صنعتی شدن که آن را تحت عنوان مدل شهر اسلامی بررسی می‌کنیم.

شکل و مدل شهر اسلامی

جغرافی‌دانان آلمانی نخستین پژوهش‌گرانی بودند که به تهیهٔ مدل شهر اسلامی مبادرت ورزیدند. از میان طرح‌های آنها، طرح شماتیک دتمان (Dettman) نشان دهنده‌ی یک شهر اسلامی - شرقی مطلوب است. دتمان در طرح خود که در سال ۱۹۶۹ تهیه کرده، علاوه بر مسجد جامع، بازار را نیز به عنوان مرکز و قلب شهرهای اسلامی به تصویر کشیده است. معمولاً بنای مسجد جامع در شهرهای اسلامی همیشه در کنار بازار شهر قرار دارد. شایسته‌ی ذکر است که مکه هم محل زیارت و عبادت بوده و هم بازار در آن قرار داشته و دارد و ارتباط مسجد جامع و بازار در شهرهای اسلامی، شهر مکه را در ذهن انسان تداعی می‌کند.

بازار، قلب اقتصادی و ستون فقرات شهر بوده و نه تنها محل خرید و فروش کالا، بلکه محل پیشه‌وریهای مختلف نیز هست. در بازار شهرهای اسلامی معمولاً هر رسته به یک نوع فعالیت اختصاص دارد که تحت عنوان تخصصی بودن بازارها، مورد پژوهش گران است. در کمر بند بیرونی بازار، معمولاً قسمت مسکونی شهر قرار دارد و هر گروه اجتماعی - اقتصادی، برای خود محلات خاصی به وجود آورده‌اند که بر اساس مذاهب، مشاغل، نژاد، زبان، قومیت و حتی گروه‌های اجتماعی ایجاد گردیده است، در این شهرها حصار شهر به صورت کمر بندی، همه‌ی این عناصر شهری را در خود جای داده و دارای تعدادی دروازه است. قلعه‌ی دفاعی شهر نیز به حصار، شهر متصل است. در خارج از برج و باروی شهر، گورستان‌ها قرار دارند و هر گروه مذهبی دارای گورستان جداگانه‌ای است. بیرون از حصار معمولاً بازارهای روستایی تشکیل می‌گردند. برای روشن شدن مطلب به تصویر شماره‌ی ۱ تهیه و تنظیم دتمان مراجعه نمائید.